

Ton Naaijkens

In de leidsels

Over het vertalen van Celan

Ton Naaijkens is vertaler en schrijft over vertalen. Hij werkt aan de Universiteit Utrecht, waar hij de leerstoel Duitse literatuur & Vertaalwetenschap bekleedt. Binnen zijn onderwijs en onderzoek richt hij zich op vertalen en vertaalgeschiedenis en op culturele transfer in het algemeen. Naaijkens is coördinator van de tweejarige transnationale master Literair Vertalen en geeft leiding aan het Nederlands/Vlaamse Expertisecentrum Literair Vertalen. Daarnaast is hij redacteur van de tijdschriften Terras en Filter.

In de leidsels

Over het vertalen van Celan

Een oefening in vergankelijkheid, zo'n vijftwintig jaar terug in de tijd: in 1990 publiceerde ik in De Revisor mijn vertaling van de eerste cyclus van Paul Celans Die Niemandrose en ik schreef er een essay bij. Ik had me al enige tijd met deze dichter beziggehouden en als bij geen ander de noodzaak gevoeld hem te vertalen. De publicatie was de opmaat naar een vertaling van Celans volledige werk, uiteindelijk in 2003 bij Meulenhoff verschenen. Tussendoor verschenen losse bundels bij Picaron die vergezeld gingen van jaarboeken waarin door mij en anderen over Celan geschreven werd.

Meridianen heetten die jaarboeken, naar een beeld van de dichter waarmee hij personen, tijden en plaatsen met elkaar verbond, ook tegen beter weten in. Ik herlas mijn essay onlangs om me met mezelf te confronteren. Het luidde ongeveer zo, dat wil zeggen: hier volgt een licht aangepaste versie met wat commentaar.

Celan lezen kost tijd. Het loont de moeite. Elk woord is waar. Dat legt enige druk op de vertaling van zijn gedichten.

Paul Celan is een Joods-Roemeense schrijver die zijn ouders in de laatste wereldoorlog verloor, geboren werd in Czernowitz en overleed in Parijs (1920-1970). Hij is in mijn ogen de grootste Duitstalige dichter, die filologisch tot het uiterste ging. Het hedendaagse Duits achtte hij niet meer geschikt om 'poëtisch' te zijn en dus zag hij af van het streven 'mooi' te schrijven. Hij wilde wat hij noemde 'waarheid' in de woorden. Hij zocht in elk woord de essentie, voorbije waarheid, actuele waarheid. Hij was erop uit die essentie te verscherpen door haar naar zoveel mogelijk kanten open te vouwen. Een woord wordt bij hem de waaier van een woord. Het is tegelijk een voortdurende actualisering van de verschrikkingen van de oorlog, een permanent bedreigd 'kristal' – een flonkerende steen met verschillende slijpvlakken, verschillende hoeken van lichtval. Hoe meer betekenissen er verschijnen hoe beter – als de lijnen maar scherp zijn en de teugels maar strak in handen blijven. Betekenisambivalentie is bij Celan betekenisverrijking. Geen inflatie, alsof alles maar mogelijk zou zijn en veelvoudig uitlegbaar als gevolg van een tomeloos streven.

Dan de vertaling. Zeker, door de vertaler moet er gekozen worden, maar zodra hij kiest voor een van die te onzent momenteel zo gevierde opvattingen (zoals ‘primair metrum en rijm vertalen’, dat onzalige ‘vertalen wat er staat’, het dooddoenerige ‘vertalen is interpreteren’ of iets dergelijks als ‘het gaat om de inhoud’) wordt het behelpen. Een beetje vertaler steigert in de leidsels, rukt eraan, geeft zich niet bij voorbaat gewonnen. Natuurlijk moet het optimaal zijn: alle betekenissen, alle vormkenmerken, alle combinaties van vorm en inhoud, elke toon, elk register, of nog heldhafter: elke essentie van de schrijver dient aanvoeld en weergegeven te worden, en dan ook nog eens door iemand die op de hoogte moet zijn van wat gebruikelijk is in de hedendaagse eigen literatuur. Maar je zo Nederlands overgeven aan de een of andere ‘prioriteit’: dat levert niet zo veel op. We willen alles, en wel meteen – dat is sympathieker. En dodelijker.

Maar noem me een schrijver die alles prijsgeeft.

Het is in zekere zin per definitie een poging. Vertalen is naderen, het overbruggen van de afstand tot het origineel. Het gaat erom die afstand te verkleinen. Een ‘letterlijke vertaling’ is een eerste stap en schept dus de grootste afstand. De paradox is dat naarmate de afstand kleiner wordt de vertaling een eigener zeggingskracht krijgt en los lijkt te komen van het origineel. Laten we zeggen, recht van spreken krijgt. Dat recht van spreken is een doel. Maar er schuilt ook een cruciaal dilemma in, want moet men niet oprecht en met alle respect verzuchten dat de ultieme losmaking een pijnlijk ideaal is, onbereikbaar en riskant, onwaar.

Een vertaling is bovendien niet zomaar een manier om een tekst te begrijpen. In feite is het de meeste systematische poging tot begrip – systematischer dan alle andere vormen van lezen en interpreteren. En wonderlijk genoeg zie je er die lelijke systematiek uiteindelijk niet aan af. Ik wil maar zeggen: de vertaler kan over een gedicht praten zoveel hij wil, zijn eigen invalshoek te pas en te onpas kiezen, niemand weet later hoe hij erover dacht. Als vertaler word je geacht alle oorspronkelijke invalshoeken mogelijk te maken en vast te houden en tegelijk toch verantwoord te kiezen. De vertaler kan niet buiten een grondige stijlanalyse en moet doordrongen zijn van wat een gegeven tekst voor hem op dat moment in zijn cultuurgebied betekent. Klakkeloos overbruggen gaat dus niet, visieloos evenmin en automatisch – in een soort creatieve trance – al helemaal niet. Hij vertaalt bewust, wetend dat er behalve een taalkloof nog een geografische kloof is – hij staat elders – en een kloof van tijd: hij leeft later.

Als elk woord waar is, is het steeds te vatten.

Maar misschien klinkt dat al te opgewekt. Celans waarheid is de ontmoeting. In feite mikt hij uiteindelijk op het onmogelijke, om met zijn woorden contact te leggen, met taal 'de ander te ontmoeten'. Een hermeneutisch standpunt: de schrijver graaft en graaft en probeert met wat hij zegt de kern te raken, die van zichzelf, die van de ander. Dat streven is bij Celan verweven met de plaats die hij moest innemen in de wereld. De te ontmoeten en aan te spreken iemand, de jij in zijn gedichten: het zijn de onbereikbaren. Het kan steeds moeder, geliefde of een schrijver als Mandelstam zijn. En soms de lezer. Die ander is steeds een ongeprofileerd ander, nimmer een vastgelegd persoon; hij wordt wel aangesproken, maar nooit bereikt: de 'spreektralies', het hek van de taal staat ertussen. Celan schrijft in *De niemandsroos* af op wie hij achterliet. Hij schrijft en zoekt verwantschap. De verdronken dichter Georg Heym bijvoorbeeld, die het woord van het verzinken in de diepte bezigde. En vooral de Russische dichter Osip Mandelstam, die 'de steen', de poëtische delfstof, het dichtertelijke goud in Celans ogen daadwerkelijk gevonden heeft. En ten slotte ook de ander in het algemeen, levend of overleden. Alle doden komen samen. Celan schrijft het, hij schrijft het bijeen, op een hoop. Waarna hij inde vele mensen een ander beeld ziet – een berg lijken. Plaats en tijd bekend. Het beeld dat hem niet losliet. Naar de nek vloog.

Daarom zei ik daarnet 'mikt uiteindelijk': Celan maakt in *De niemandsroos* een ontwikkeling door, hij legt haar bloot – sommige gedichten suggereren wel degelijk een 'geheime ontmoeting'. Maar 'uiteindelijk' zal zijn poëzie wrang de ontmoeting uit de weg gaan. Noodgedwongen. Iets daarvan is zichtbaar in de bezigheid die vertalen heet. In de vertaling wordt niet naar een bedrieglijk soort helderheid gestreefd, niets expliciet gemaakt wat niet expliciet is, er wordt niet geparafraseerd. Dezelfde celaneske letterlijkheid moet er spreken. Even kort. Even hard. Even waar. En vooral dat laatste zal niet gaan. Daarvoor staat er een te ander leven in de woorden. Anderzijds is de vreemdheid zo groot dat een omzetting in een andere taal per se een verheldering inhoudt. Dit is een dichter die vertaald wil worden. Die begrepen wil worden, in zijn geheel. De bundel *De niemandsroos* bestaat uit vier cycli, die bij elkaar horen. De bundel is gecomponeerd, de gedichten helpen elkaar, vergezellen en versterken elkaar, ontrollen zich, uit de wereld, uit elkaar en uit zichzelf. Deze eerste cyclus levert de eerste beelden.

Dat de Nederlandse afstand kleiner worde.

De dichter in 1966: ‘Toentertijd in Wenen, experimenteerde ik nog met de geestelijke middelen van de mededeling. Ik speelde nog verstopperij achter de metaforen. Nu, na twintig jaar ervaring met de tegenstellingen tussen binnen en buiten, heb ik het woordje *als* uit mijn atelier verbannen. Er is een gedicht van mij, daarin heb ik, haast voor het laatst dat woordje *als* gebruikt. Het betekende mijn afscheid van dat bedrieglijke *als*. Ik sta op een ander plaats- en tijdniveau dan mijn lezer; hij kan mij slechts “van op een afstand” begrijpen, hij kan geen vat op mij krijgen, altijd grijpt hij naar de hekspijlen die ons scheiden. Maar de door het hek “ontsloten blik”, dat “begrijpen van op een afstand” is een vorm van verzoening, van winst, troost, hoop misschien. Niemand is *als* de ander; en daarom kan hij ook niet anders dan de ander bestuderen, al is het door het hek van de taal.’

Dat schreef ik, ietwat onbezonnen misschien, in 1990, inderdaad: ‘Een beetje vertaler steigert in de leidfels, rukt eraan, geeft zich niet bij voorbaat gewonnen.’ In de verantwoording bij de Verzamelde gedichten nam ik later het drastische woord confrontatie in de mond om duidelijk te maken dat de weerstand die originelen bieden gebroken moet worden – en vervolgens moet er aan een nieuwe vorm worden gebouwd die kan instaan voor wat er door de vertaling verdwijnt. Ook dat gaat niet zonder weerstand. Celan spreekt in zijn gedichten de lezer vaak direct aan: de vertaler is het die de handschoen moet opnemen, degene van wie hij weerwoord verwacht (of een ‘tegenwoord’, zoals Celan zo iets noemt). Omdat hij ook zelf vertaler was weet hij wat het is om te ontsluiten voor een nieuw publiek, om door te geven wat je denkt dat de ander wil zeggen. En hoe onmogelijk dat uitvalt. Misschien is dat besef van het bodemloze verschil in talen, bij hem eens te meer gevoed door zijn meertalige afkomst, wel de reden dat hij voor zichzelf hamerde op de ‘spijlen van taal’ die mensen sowieso van elkaar afhouden. Dan moet je wel rammelen aan het hek om er geluid uit te krijgen, je losmaken uit de boeien, steigeren in de leidfels – met handen en voeten gebonden aan wetten, conventies en tradities, maar vrij om daarbinnen te doen wat je goeddunkt.

26 juni 2014